

طراحی شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی در ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۴/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۰۴

سیدمحمد رضا سیدنورانی*
امیر خادم‌علیزاده**
سیدعلی رضوانی***

چکیده

ارزیابی درباره فراز و فرود بانکداری اسلامی یا بررسی تأثیر سیاست‌ها بر بهبود یا کاهش کارایی بانکداری اسلامی، نیازمند معرفی شاخص بانکداری اسلامی است. هدف این مقاله طراحی و معرفی شاخص ترکیبی جدیدی برای بانکداری اسلامی می‌باشد؛ هدفی که می‌تواند وضعیت بانکداری اسلامی را در نظام بانکی ایران به خوبی رصد نماید. برای این امر ابتدا شاخه‌های بانکداری اسلامی در دو گروه شاخه‌های شرعی و شاخه‌های اقتصادی با مطالعه منابع مربوطه، شناسایی و تعیین شد. در مرحله بعد، با بررسی‌های به عمل آمده در خصوص هر یک از شاخه‌های بانکداری اسلامی مجموعاً ۴۸ شاخص معرفی گردید. سپس با تکیه بر روش دلفی دومرحله‌ای نخبگان، وزن‌دهی ابعاد شاخص‌شناسی شده که نتایج، گویای آن است که طبق نظر خبرگان رشته، به ترتیب شاخه‌های حذف ربا با وزن ۰,۱۲۷، عدالت اقتصادی با وزن ۰,۱۱۵ و رعایت اخلاق اسلامی با وزن ۰,۱۰۸ از عدد واحد، از بیشترین اهمیت برخوردارند. سرانجام، هدف و نتیجه اصلی این پژوهش از طریق میانگین وزنی شاخه‌های بانکداری اسلامی طراحی از شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی را به دست می‌دهد.

واژگان کلیدی: روش دلفی، ویژگی‌های بانکداری اسلامی، شاخص ترکیبی.

طبقه‌بندی JEL: C43, E43.

*. استاد اقتصاد دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول). Email: seyednourani@atu.ac.ir.

** استادیار اقتصاد دانشگاه علامه طباطبایی. Email: khademalizadeh.a@gmail.com.

*** دانشجوی دکترای اقتصاد دانشگاه علامه طباطبایی و مربی مؤسسه آموزش عالی فضیلت سمنان.

Email: rezvani_ali66@yahoo.com.

مقدمه

نظام بانکی همانند هر نهاد دیگری برای اینکه در مسیر از پیش تعیین شده و مشخص خود حرکت نماید، نیازمند نظارت و کنترل مستمر است. در نظام بانکداری اسلامی از آن جهت که از عقود مختلفی در تجهیز و تخصیص منابع و ارائه خدمات بانکی استفاده می‌شود، از گستردگی بیشتری برخوردار است و از همین جهت نیز نظارت بر همه فرایندها برای اطمینان از شرعی بودن امور و صحت آن اهمیت ویژه‌ای دارد. ثمره نظارت شرعی و اقتصادی، اطمینان بیشتر متشرعان به منطبق بودن عملیات با قوانین موجود در بانکداری اسلامی و کاهش ریسک شریعت است که این خود سبب جذب سرمایه‌های بیشتر مردم خصوصاً متشرعان در نظام بانکی است و سرانجام به شکوفایی و پیشرفت اقتصادی کشور منجر خواهد شد. از سوی دیگر نیز قانون عملیات بانکی بدون ربا در ایران در سال ۱۳۶۲ به تصویب رسید و بر اساس آن بانکها ملزم شدند در مدت سه سال تمام عملیات بانکی خود را در قالب بانکداری بدون ربا انجام دهند و این کار هم به ظاهر انجام شد؛ ولی عملکرد این سیستم نشان می‌دهد که نظام بانکی موجود در رسیدن به اهداف خود موفق نبوده و به عبارت دیگر نظام بانکداری اسلامی در کشور در بسیاری موارد عملکردی شبه ربوی پیدا کرده است که نه با موازین اسلامی در حوزه اقتصاد و مالیه سازگاری دارد و نه حتی با موازین اقتصاد و مالیه متعارف؛ ازاین رو به جرئت می‌توان گفت وضع موجود بانکداری اسلامی در کشور با وضع ایدئال بانکداری اسلامی که در سطح گسترده در ادبیات نظری اقتصاد و مالیه اسلامی مورد توجه قرار گرفته است، فاصله زیادی دارد؛ از این بابت بایسته است وضعیت بانکداری کشور از طریق شاخص‌های شرعی و اقتصاد اسلامی مورد بررسی قرار گرفته و نقاط قوت و ضعف آن آشکار گردد و با توجه به نوع ضعف‌ها راهکارهای اصلاحی داده شود؛ بنابراین مهم‌ترین دلایل اهمیت و ضرورت طراحی شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی عبارت‌اند از:

۱. بازنگری سازگاری شرعی نظام بانکداری در ایران به کمک شاخص‌های ترکیبی بیانگر سازگاری شرعی؛
۲. بازنگری کارایی اقتصادی نظام بانکداری در ایران به کمک شاخص‌های ترکیبی بیانگر کارایی اقتصاد اسلامی؛

۳. واکاوی سیستم بانکی ایران به کمک شاخص‌های ترکیبی بانکداری اسلامی با هدف نشان‌دادن میزان فاصله و تورش بانکداری ایران از مبانی بانکداری اسلامی؛

۴. نشان‌دادن نقاط قوت و ضعف شاخص‌های نظام بانکداری در ایران به کمک شاخص‌های ترکیبی بانکداری اسلامی.

بنابراین نبود یک شاخص ترکیبی برای بانکداری اسلامی که بتواند سازگاری شرعی و تورش این نظام را از اهداف و مبانی‌اش نشان دهد و نیز فاصله آن با یک سیستم کارا در اقتصاد اسلامی را در قالب شاخص‌سازی ترکیبی نمایان سازد، احساس می‌شود؛ پس مسئله پژوهش یافتن شاخصی ترکیبی برای بانکداری اسلامی است و از آنجاکه به صورت اکتشافی به دنبال رسیدن به پاسخ مسئله تحقیق است فرضیه‌ای برای آن وجود ندارد.

ادبیات پژوهش

در این بخش نخست مفاهیم و تعاریف مرتبط با موضوع تحقیق معرفی می‌گردد. در قسمت دوم، به مرور مطالعات و پژوهش‌های صورت گرفته پرداخته خواهد شد.

۱. تعاریف و مفاهیم پایه

شاخص ترکیبی: به شاخص کمی اطلاق می‌شود که از ترکیب شاخص‌های منفرد گوناگون به دست می‌آید؛ به نحوی که در روند ساخت آن، شاخص‌های منفرد بر اساس الگویی نظری و با محوریت مفهومی چندبعدی، انتخاب، ترکیب و تجمیع می‌شود (Amie, 2007, p.8) یا به عبارتی، تجمیعی از چند شاخص منفرد، جهت توصیف مسائل پیچیده و مختلف در زمینه گوناگون از جمله محیط، اقتصاد، تکنولوژی و ... می‌باشد (OECD, 2008, p.13).

بانکداری اسلامی: بانکداری اسلامی نوعی بانکداری است که ویژگی‌هایی چون حذف ربا از نظام بانکی و انجام قراردادهای بر اساس موازین عقود اسلامی، توزیع عادلانه تسهیلات بین بخش‌ها و اقشار مختلف جامعه، تعیین عادلانه نرخ سود، شفافیت معاملات بانکی و رعایت اخلاق بانکداری می‌باشد (موسویان، ۱۳۹۳، ص ۳۲).

بانکداری اسلامی فقط نظام بانکی بدون ربا نیست که با حذف ربا از نظام بانکداری ربوی حاصل شود، بلکه نظامی است که افزون بر عدم تحقق ربا در آن، قادر است در جهت اهداف نظام اقتصادی اسلام حرکت کند (Chapra, 1985, p.18).

نرخ بهره: عمل پرداخت پول و دریافت اصل آن همراه با مقدار بیشتر (Oxford, 2012).

روش دلفی: یک روش یا تکنیک ارتباطی ساختمان است که در اصل به منظور پیش‌گویی سامانمند و تعاملی با تکیه بر هم‌اندیشی خبرگان ابداع شده و توسعه پیدا کرده است. این روش که در آینده‌پژوهی استفاده می‌شود عمدتاً اهدافی چون کشف ایده‌های نوآورانه و قابل اطمینان و یا تهیه اطلاعاتی مناسب به منظور تصمیم‌گیری را دنبال می‌کند. روش دلفی فرایندی ساختاریافته برای جمع‌آوری و طبقه‌بندی دانش موجود نزد گروهی از کارشناسان و خبرگان است که از طریق توزیع پرسشنامه‌هایی در بین این افراد و بازخورد کنترل‌شده پاسخ‌ها و نظرات دریافتی صورت می‌گیرد (Helmer, 2016, p.23).

۲. پیشینه علمی موضوع در مطالعات داخلی

محقق (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «درآمدی بر تدوین شاخص ربا در بانکداری اسلامی» در نظر دارد با معرفی «شاخص ربا» گامی را در جهت تدوین «شاخص جامع بانکداری اسلامی» بردارد. فرضیه اصلی این تحقیق آن است که یکی از راه‌های اندازه‌گیری وجود ربا در نظام بانکی توجه به موارد حیل‌های ربوی در قراردادهای بانکی است. برای این منظور با پیشنهاد دو معیار «نسبت ارزش قراردادهای ربوی» و «نسبت سود حاصل از ربا» در صدد است رهیافتی نو برای تدوین شاخص ربا در بانکداری اسلامی ارائه نماید.

قاسم‌پور و همکاران (۱۳۹۱) چهار گروه شاخص ارزیابی بانکداری اسلامی، در قالب شاخص‌های ارزیابی و نظارت، تجهیز منابع، تخصیص منابع و اخلاق اسلامی و هیجده شاخص فرعی پیشنهاد کرده‌اند. شاخص‌های فرعی پیشنهادی شامل مواردی همچون تشکیل کمیته تخصصی بانکداری اسلامی، تشکیل اداره نظارت بر طرح‌ها، ارزیابی اعتباری مشتریان، نسبت مطالبات به مصارف، محاسبه سود قطعی سپرده‌ها در پایان سال، رعایت سقف‌های تعیین‌شده در بخش‌های مختلف اقتصادی، نسبت پرداخت تسهیلات در قالب عقود مشارکتی به کل تسهیلات پرداختی، مشتری‌مداری، آموزش بانکداری اسلامی و میزان استمهال صورت گرفته می‌باشد.

موسویان و ابراهیمی (۱۳۹۲) در مقاله «شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی» به ارائه شاخص‌هایی کمی برای سنجش دو معیار عدالت و رشد اقتصادی پرداخته‌اند. در این مقاله، شاخص‌هایی از قبیل نسبت سود سپرده‌ها و تسهیلات به نرخ سود بازار، نسبت متوسط سود سپرده‌ها و تسهیلات به تورم، نسبت سرمایه‌گذاری از طریق اعتبارات بانکی در بخش‌های مختلف اقتصادی (صنعت، کشاورزی و خدمات) به تولید سالانه، برای سنجش میزان همسویی بانکداری ایران با معیارهای عدالت و رشد اقتصادی پیشنهاد شده است.

عزتی (۱۳۹۳) در تعیین شاخص ترکیبی عدالت، از استخراج اجزای مفهومی عدالت بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران استفاده نموده است. این اجزا به وسیله یک پیمایش بین نخبگان منتخب ارزیابی شده و پس از جمع‌بندی پیمایش اول، برای وزن‌دهی بین اجزای مختلف شاخص نیز از پرسشنامه و پیمایش دوباره بین این افراد استفاده شده است تا ترکیب، بر پایه نخبگان به دست آید. نتایج پژوهش نشان می‌دهد در طی سال‌های اخیر شاخص ترکیبی عدالت اجتماعی اندکی بهبود یافته و شاخص‌های عدالت اقتصادی، عدالت سیاسی و عدالت قضایی بدتر شده است.

سیدنورانی و خاندوزی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «معرفی و محاسبه شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی از منظر اسلامی در ایران» به طراحی شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی برای کشور ایران پرداختند. آنها از هفت مؤلفه حق مالکیت، حقوق مبادلاتی، حق برخورداری سهم در تولید، حق دسترسی همگان به ثروت عمومی، حق نیازمندان در ثروت خصوصی، حق برخورداری نسل‌های آتی و حق بهره‌برداری بهینه از منابع استفاده نموده‌اند. در همین راستا جهت تجمیع شاخص‌های مربوطه از میانگین موزون که وزن هر یک از مؤلفه‌ها توسط نظرات خبرگان آن رشته تعیین شده، استفاده گردیده است. در نهایت نتایج تحقیق گویای آن است که طی دهه اخیر روند کاهشی ملموسی در وضعیت عدالت اقتصادی در ایران اتفاق افتاده و سه شاخص استفاده بهینه از منابع، مراعات سهم نسل‌های آتی و ضعف حقوق مالکیت دارای بیشترین ضعف می‌باشند.

۳. پیشینه علمی موضوع در مطالعات خارجی

حمید و همکاران (Hameed et al, 2004) شاخص اسلامی «عملکرد» و «افشا» را برای ارزیابی بانک‌های اسلامی پیشنهاد می‌کنند. شاخص «افشا» که به سه زیرشاخص «تطبیق با قوانین شریعت»، «حاکمیت شرکتی» و «مسئولیت‌های اجتماعی» تقسیم می‌شود، افشاکننده اهداف، مأموریت و چشم‌انداز بانک برای سهام‌داران است. شاخص‌های افشا با روش باینری، با اختصاص عدد صفر یا یک طراحی شده‌اند. شاخص عملکرد نیز مشتمل بر شاخص‌هایی همچون نرخ سهم سود، نرخ عملکرد زکات، نرخ سرمایه‌گذاری اسلامی و نرخ درآمد اسلامی می‌باشد.

رشید (Rashid, 2009) در مطالعه «مقایسه شاخص‌های عملکردی بانک‌های اسلامی در بنگلادش» به مقایسه عملکرد مالی بین بانک‌های متعارف و بانک‌های اسلامی در بنگلادش می‌پردازد. بدین منظور دوازده نسبت مالی مهم جهت بررسی وضعیت بانک‌های اسلامی و متعارف برای سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶ به کار گرفته شده که از این دوازده نسبت، هفت نسبت مرتبط با بازدهی و پنج نسبت مرتبط با ریسک هستند. از طرفی نسبت‌های بازدهی، سودآوری و کارایی و نسبت‌های ریسک، اعتبار و سرمایه را نشان می‌دهند. بانک‌ها بر اساس نسل‌ها به سه نسل اول (بانک‌های دهه هفتاد) نسل دوم (بانک‌های دهه هشتاد) و نسل سوم (بانک‌هایی که از دهه نود به بعد شروع به کار می‌کنند) و همچنین بر اساس اینکه آیا آنها بر اساس اصول اسلامی یا متعارف اداره می‌شوند، تقسیم‌بندی شده‌اند.

آنتونیو و همکاران (Antonio et al, 2012) شاخص مقاصد شریعت را برای ارزیابی عملکرد بانک‌های اسلامی پیشنهاد نمودند. شاخص پیشنهادی آنها، مشتمل بر شاخص‌های آموزش، عدالت و منافع عمومی است. هر یک از این شاخص‌ها، مشتمل بر مجموعه‌ای از نسبت‌هاست.

جنبه نوآوری این پژوهش عمدتاً مربوط به روش پژوهش و موضوع پژوهش می‌باشد؛ به این دلیل که عموماً پژوهش‌هایی که در زمینه شاخص‌سازی بانکداری اسلامی در ایران صورت گرفته کمتر به‌طور مستقیم تمامی شاخص‌های فقهی و اقتصادی بانکداری اسلامی را شناسایی و یک شاخص ترکیبی از بانکداری اسلامی طراحی و سنجش نمودند و لذا عموم مطالعات انجام‌شده در این زمینه صرفاً به یک مؤلفه به صورت مجزا نظیر عدالت،

اخلاق، کارایی و ... پرداخته است. در این رابطه می‌توان به مطالعات سیدنورانی و خاندوزی (۱۳۹۵) یا عزتی (۱۳۹۳) اشاره کرد که به طراحی شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی پرداخته‌اند، همچنین می‌توان مقاله موسویان و ابراهیمی (۱۳۹۲) و پایان‌نامه کارشناسی ارشد کریمی (۱۳۹۱) که بر چند شاخص بانکداری اسلامی متمرکز گردیده است، نام برد که تنها به ارائه شاخص اکتفا نموده‌اند؛ بنابراین مطالعه‌ای که بتواند شاخص ترکیبی را برای اکثر ویژگی‌های بانکداری اسلامی طراحی نماید، مشاهده نشده است.

مبانی دینی و اقتصادی بانکداری اسلامی

در این پژوهش به واسطه آنکه ویژگی‌های بانکداری اسلامی مورد سؤال قرار گرفته، بنابراین می‌بایست اجزای وجودی بانکداری اسلامی و شاخص‌های ارزیابی آن شناخته شود؛ پس در این قسمت، ویژگی‌های بانکداری اسلامی هم در بُعد شرعی و هم در بُعد اقتصادی مطالعه خواهد شد.

۱. پایه‌های شرعی بانکداری اسلامی

گرچه بانک‌های اسلامی در نوع معاملات و خدماتی که ارائه می‌کنند شباهت‌های زیادی با بانکداری عرفی دارند، به گونه‌ای که گاهی این شباهت‌ها محل اشتباه می‌شود، ولی این بانک‌ها از اصول و قواعدی پیروی می‌کنند که رعایت صحیح و کامل آنها سبب ثبات و پایداری نظام بانکی، تخصیص بهینه منابع و توزیع عادلانه درآمدها در کل اقتصاد می‌شود (موسویان و میسمی، ۱۳۹۳، ص ۸۹). برخی از این قواعد که با معاملات بانکی ارتباط دارد و در طراحی مدل عملیاتی بانکداری اسلامی بایستی لحاظ گردد به شرح زیر است:

الف) ممنوعیت ربا

شاید مهم‌ترین و شاخص‌ترین تفاوت میان بانکداری اسلامی با بانکداری متعارف، ممنوعیت ربا باشد؛ درحالی‌که ربا و بهره در تاروپود بانکداری متعارف حضور دارد و به اشکال مختلف سپرده‌ها، وام‌ها و اعتبارات بانکی، کارت‌های اعتباری و در همه ابعاد بانکداری متعارف جریان دارد، اسلام با شدت تمام از آن نهی کرده، آن را از گناهان کبیره شمرده و مرتکب‌شونده آن را به عقاب دردناک اخروی بیم داده است (همان، ص ۹۴). بحث

از ربا و تبیین ابعاد مختلف آن نیازمند تحقیق مستقل و مفصل است و در این قسمت با رعایت اختصار، به اندازه نیاز به بررسی آن پرداخته می‌شود.

ب) قرض الحسنه

وام را قرض گویند؛ چون شخص رابطه مالکیت جزئی از اموال را با خود قطع کرده و به دیگری می‌دهد، به نیت اینکه عین مال یا بدل آن را به او بدهد. ماده ۶۴۸ قانون مدنی ایران، قرض را عقدی می‌داند که به سبب آن احدالطرفین مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر تملیک می‌کند که طرف مزبور مثل آن را از حیث مقدار و جنس و وصف رد کند و در صورت تعذر رد مثل، قیمت یوم‌الرّد را بدهد (حیسیان نقیبه، ۱۳۸۳، ص ۱۳۱).

ج) ممنوعیت ضرر و ضرار

یکی از ضوابط عمومی اکثر ابواب فقه به‌ویژه باب معاملات، قاعده نفی ضرر است؛ به این معنا که این قاعده حاکم بر معاملات و مبادلات عقلایی است و شرع مقدس اسلام تنها آن گروه از معاملات و مبادلات را تأیید می‌کند که اصل معامله، اطلاق معامله و یا شرایط معامله، سبب ضرر و ضرار نشود. در غیر این صورت به وسیله ضابطه نفی ضرر، حکم به بطلان معامله می‌کند و یا با آوردن قیودی معامله را مقید به رعایت شرایطی می‌کند. مهم‌ترین مستند قاعده، روایت شیخ صدوق که از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل می‌کند، حضرت فرمود: «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» (موسویان و میسمی، ۱۳۹۳، ص ۲۴۸).

د) ممنوعیت غرر

یکی از ویژگی‌های فقه اسلام در بخش معاملات، ممنوعیت معاملات غرری است و فقهای اسلام برخی از معاملات را به سبب وجود غرر باطل می‌دانند. به نظر می‌رسد با توجه به کاربرد واژه «غرر» و مشتقات آن و با توجه به دیدگاه لغویین و دیدگاه برخی فقها، لفظ غرر، اسم مصدر از «غَرَّرَ یَغَرِّرُ تَغْرِیراً» به معنای «به خطر و هلاکت انداختن» است و غرر به معنای «خطر» خواهد بود. مطابق این قاعده، بانک‌های اسلامی و در رأس آنها بانک مرکزی موظف‌اند در طراحی انواع قراردادها، ابزارهای مالی، آیین‌نامه و دستورالعمل‌های اجرایی و سیاست‌های نظارتی، به‌گونه‌ای عمل کنند که معاملات بانکی بدون هیچ نوع ابهام و جهالتی نسبت به حقوق بانک و مشتریان انجام شود (بهاروند، ۱۳۸۸، ص ۴۹).

ه) ممنوعیت اکل مال به باطل

یکی از ضوابط عمومی فعالیت‌های اقتصادی از دیدگاه اسلام قاعده «ممنوعیت اکل مال به باطل» است. این ضابطه عمومی افزون بر اینکه یک ضابطه کلی حاکم بر همه فعالیت‌ها و روابط مالی اسلامی است، ناظر بر بسیاری از ضوابط عمومی دیگر نیز هست که بحث آنها خواهد آمد. خاستگاه اصلی قاعده حرمت اکل مال به باطل، قرآن و آیه ۲۹ سوره نساء است. خداوند در این آیه می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ»: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اموال یکدیگر را به باطل نخورید، مگر اینکه تجارتي با رضایت یکدیگر باشد.

بر اساس این قانون کلی، بانک اسلامی بایستی از قراردادهای و شیوه‌هایی که به دید عرف و عقلا بلاوجه و باطل است اجتناب نماید. یکی از این موارد که در معاملات بانکی نمود روشنی دارد تخصیص منابع بدون داشتن توجیه کارشناسی است؛ چراکه مطابق روایات وارده، حتی گرفتن قرض، بدون داشتن توان مالی برای بازپرداخت از مصادیق اکل مال به باطل محسوب شده است (مصباحی‌مقدم و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۴۳).

و) اخلاق اسلامی

یکی دیگر از اصول بانکداری اسلامی سازگاری تمامی رفتارها میان تمامی ذی‌نفعان نظام بانکی با اخلاق اسلامی است؛ لازم است مناسبات میان تمامی کنشگران حوزه بانکداری اسلامی به‌گونه‌ای تنظیم گردد که در حداکثر سازگاری با اخلاق اسلامی قرار گیرد و در تمامی رفتارها به این مسئله توجه شود. منظور از اخلاق اسلامی مجموعه دستورات اخلاقی و دینی است که در قرآن، احادیث و سیره معصومان علیهم‌السلام وجود داشته و یا سایر فعالیت‌هایی است که از دیدگاه عرف و عقل غالب انسان‌ها اخلاقی به حساب می‌آیند.

۲. مبانی اقتصادی بانکداری اسلامی

بانکداری اسلامی خرده‌نظامی از الگوی جامع‌تر به نام اقتصاد اسلامی می‌باشد؛ از این رو بایسته است تمامی اصول اساسی که در حوزه اقتصاد اسلامی مورد توجه واقع می‌شود در نظام بانکداری اسلامی نیز مورد تمرکز قرار گیرد. علی‌رغم این مسئله برخی اصول بنیادین

هستند که در نظام اقتصاد اسلامی مطرح بوده و به‌طور ویژه در بانکداری اسلامی اثرگذاری دارند. مهم‌ترین و اثرگذارترین این اصول به شرح ذیل می‌باشد:

الف) عدالت اقتصادی

یکی از اهداف مهم نظام اسلامی، برقراری عدالت فراگیر در همه ابعاد آن، از جمله عدالت اقتصادی است. اهمیت این هدف به‌گونه‌ای است که ممیز نظام اسلامی و بدون آن اسلامیت نظام زیر سؤال است. اهمیت بانک در نظام پولی کشور از یک‌سو و حرمت ربا از سوی دیگر، اقتصاددانان مسلمان را در دهه‌های اخیر بر آن داشت تا با حذف ربا از نظام بانکی، نظام پولی جدیدی را به عنوان بانکداری اسلامی طراحی کنند و حدود سی سال است که این نظام در ایران و برخی از کشورهای اسلامی اجرا می‌شود. دغدغه بسیاری از دانشمندان مسلمان در حوزه پول و بانک در این مدت این بود که فقط حذف ربا از نظام بانکی کافی نیست و برای اسلامی‌شدن این نظام، لازم است یکی از اساسی‌ترین اصول نظام اقتصادی اسلام، یعنی عدالت در همه عرصه‌های نظام اقتصادی از جمله نظام بانکی جریان داشته باشد (موسویان و ابراهیمی، ۱۳۹۲، ص ۹).

ب) تناسب بین روابط پولی با بخش واقعی اقتصاد

دومین اصل بنیادین که در واقع یکی از تفاوت‌های مهم آن با بانکداری متعارف را شکل می‌دهد وجود ارتباط مستقیم بین روابط پولی و بخش واقعی اقتصاد است؛ دلیل این امر آن است که هم در عقود مشارکتی و هم در عقود مبادله‌ای وجود ارتباط بین بخش پولی و بخش واقعی مورد تأکید کامل بوده و به هیچ عنوان بخش اعتباری نمی‌تواند جدا از بخش واقعی رشد یابد. توجه شود که وجود ارتباط بین بخش پولی و واقعی اقتصاد منجر به آن می‌شود که هر نوع جابه‌جایی پول و اعتبار در بازار پول اسلامی متناظر و متناسب با جابه‌جایی کالا یا خدمتی در بخش واقعی اقتصاد گردد؛ این خود سبب می‌شود بخش اعتباری صرفاً متناسب با بخش واقعی اقتصاد رشد نموده و نتواند به رشدهای صوری که ناشی از سفته‌بازی‌های ناصحیح است، دست یابد (Chapra, 2008, p.16).

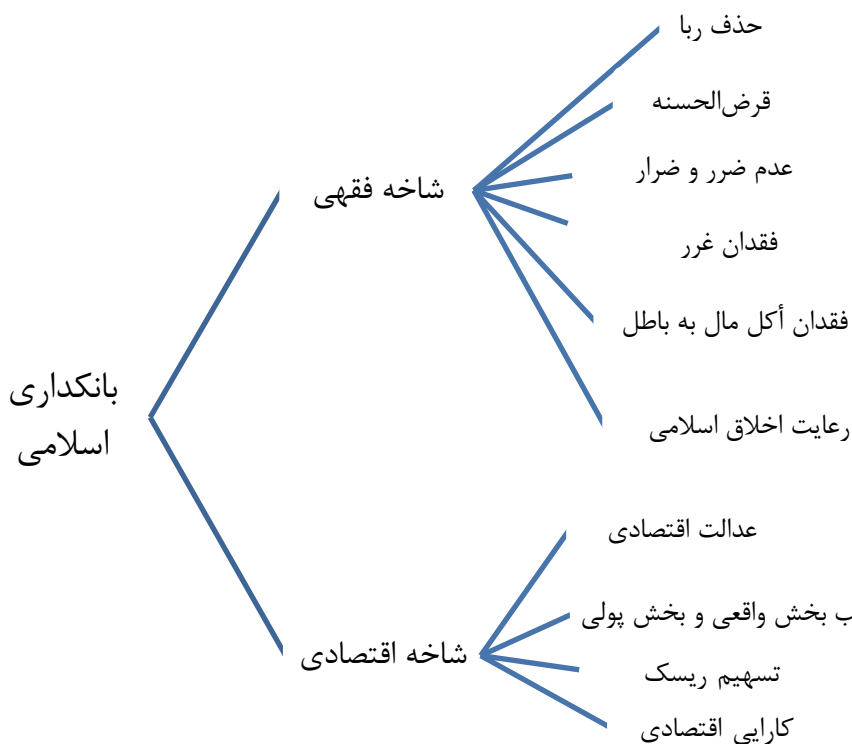
ج) تسهیم ریسک

مطابق فصل سوم قانون عملیات بانکداری بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند از طریق قراردادهای مشارکتی، کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی را تأمین مالی کنند که این موضوع یکی از تمایزات بانکداری اسلامی از بانکداری متعارف می‌باشد. در واقع مزیت این نوع قراردادها در این مسئله است که ریسک زیان در فعالیت مربوطه بین طرفین مشارکت تقسیم می‌گردد. قراردادهای مشارکت بانک شامل مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی و مضاربه می‌باشد.

د) کارایی اقتصادی

بانک‌ها از باسابقه‌ترین و کارآمدترین ابزارهای ارتباط بین پس‌اندازکنندگان و سرمایه‌گذاران به حساب می‌آیند. بانک‌ها با داشتن شعبه‌های متعدد در اقصی نقاط کشور به آسانی پس‌اندازهای راكد مردم را جمع‌آوری کرده و در اختیار صاحبان مشاغل قرار می‌دهند و سبب افزایش ظرفیت‌های تولیدی و کارایی سیستم اقتصادی خواهند شد. طبیعت بانک‌های غیرربوبی به اقتصاد کشورهای در حال توسعه این امکان را می‌دهد که مؤسسات اقتصادی به نیازهای واقعی در جریان توسعه این کشورها توجه ویژه‌ای داشته باشند؛ زیرا بانک غیرربوبی صرفاً بر قدرت قرض‌گیرنده در توان پرداخت اصل و فرع وام متمرکز نمی‌شود، بلکه با مطالعه نوع فعالیت‌های گیرندگان تسهیلات به فعالیت‌های اقتصادی آنها سمت‌وسوی مشخصی می‌دهد و به همین جهت بانک غیرربوبی به مؤسسات ضعیف اقتصادی که امکان سودآوری مناسب نداشته باشند تسهیلاتی نمی‌دهند؛ بدین ترتیب بانک‌های غیر ربوبی می‌توانند با تمرکز بر فعالیت‌های سودآور اقتصادی در جهت رشد اقتصادی کشور گام بردارند.

نمودار ۱: شاخه‌های بانکداری اسلامی

منبع: مطالعات نظری تحقیق.

۳. روشن‌شناسی

به منظور تدوین و کاربردی کردن این شاخص برای اقتصاد ایران، مراحل مختلفی بر اساس متدولوژی تدوین شاخص‌های ترکیبی در نظر گرفته شد. این متدولوژی ده گام دارد که به شرح ذیل می‌باشد (OECD, 2008, p.43):

۱. چارچوب تئوریک: برای درک هرچه بهتر و روشن‌تر مفهوم چندبعدی شاخص بانکداری اسلامی نیاز است مبنای نظری مناسبی ارائه شود. این مبنای نظری کمک قابل توجهی به تشکیل مفهوم اصلی می‌کند. در این مرحله باید آنچه اندازه‌گیری آن مطلوب است به دقت توضیح داده شود. در این بخش باید مفهوم بانکداری اسلامی به زیربخش‌ها

تقسیم شود و معیار انتخاب شاخه‌ها نیز معرفی می‌گردد؛ به عبارتی، باید تعیین شود که چه ویژگی‌هایی در شاخص ترکیبی استفاده خواهد شد.

۲. انتخاب شاخه‌ها: در این قسمت باید اطلاعاتی انتخاب گردد که از لحاظ ارتباط با مفهوم اصلی کاملاً مرتبط بوده و قابلیت اندازه‌گیری و در دسترس بودن اطلاعات نیز از دیگر ویژگی‌های آن به شمار رود. در صورت فقدان اطلاعات کمی رسمی می‌توان از نماگرهای با داده‌های کیفی میدانی استفاده کرد.

۳. داده‌های مفقوده: عموماً طراحی شاخص ترکیبی با مشکل داده‌های مفقود تهدید می‌شود. این داده‌های مفقود می‌توانند به‌طور تصادفی یا غیرتصادفی باشند. در هر دو حالت، دو روش کلی برای رویارویی با مشکل داده‌های مفقود وجود دارد: الف) در روش اول پیشنهاد می‌گردد این داده‌ها حذف شوند.

ب) در روش دوم این داده‌ها به عنوان جزئی از تحلیل حذف نمی‌شوند و تلاش می‌گردد از طریق جایگزینی میانه یا میانگین، روش رگرسیونی، روش مارکوف یا الگوریتم مونت کارلو (Monte Carlo Algorithm) اصلاح و تعدیل شوند.

۴. آنالیز چندوجهی: ماهیت نماگرها پیش از تدوین شاخص ترکیبی باید به‌دقت تحلیل شود. ویژگی‌های منفرد که برای ساخت شاخص ترکیبی استفاده می‌شود، می‌بایست ارتباط و همخوانی مناسبی داشته باشند. گاهی اوقات ارتباط درونی بین نماگرهای به‌کارگرفته با یکدیگر مورد غفلت قرار می‌گیرد و این غفلت موجب نتایج گمراه‌کننده می‌شود.

۵. استانداردسازی داده‌ها: با توجه به اینکه نماگرهای مختلف معمولاً واحدهای اندازه‌گیری متفاوتی دارند، باید قبل از فرایند تجمیع، آنها را به واحدهای مشخص و یکسان تبدیل کرد. یکی از روش‌های مرسوم در استانداردسازی نماگرها روش استاندارد کردن با نمرات Z است. برای استانداردسازی از رابطه زیر استفاده می‌شود:

$$Z = \frac{X_i - \bar{X}}{std} \quad (1)$$

X_i : نماگر i ام ورودی؛

$\bar{X}$: میانگین نماگر i ام ورودی؛

Std: انحراف معیار نماگر ورودی.

این روش نماگرها را به مقیاس یکسان تبدیل می‌کند که میانگین صفر و انحراف معیار یک دارد.

۶. **وزن‌دهی و تجمیع:** زمانی که از مبنایی نظری برای تدوین شاخص ترکیبی استفاده می‌شود، وزن اثری مهم بر شاخص نهایی خواهد داشت؛ فارغ از اینکه چه روشی برای وزن‌دهی اتخاذ می‌شود.

۷. **توانایی و حساسیت شاخص:** با توجه به حضور قضاوت‌های ارزشی در مراحل مختلف ساخت شاخص ترکیبی، ترکیبی از تحلیل حساسیت و نااطمینانی می‌تواند موجب بهبود شفافیت و توانایی شاخص شود.

۸. **بازگشت به جزئیات:** اگرچه شاخص ترکیبی نهایی مزیت‌های مورد انتظار برای تحلیل یا توصیه سیاستی را دارد، اما پس از ساختن آن، مناسب است به تحلیل شاخص ترکیبی بسنده نگردد و دوباره تمام اجزای شاخص برای کشورها یا موارد تحت بررسی، از هم جدا گردد.

۹. **ارتباط با دیگر متغیرها:** به دلیل اینکه مفاهیم چندبعدی ارتباط زیادی با مؤلفه‌های متعدد دارند، یک راه برای ارزیابی قدرت تبیین‌کنندگی شاخص ترکیبی، ترسیم آن به‌طور همزمان با متغیرهای مرتبط است.

۱۰. **ارائه شاخص:** فهم، تفسیر و اثربخشی یک شاخص ترکیبی زمانی به بهترین حالت می‌رسد که نتایج آن به شیوه‌ای رسا، جذاب و گویا به مخاطب ارائه شود. مناسب بودن شاخص به صورت کلی به معنی قابل استفاده بودن شاخص برای هدف و کالبدی است که برای آن ساخته شده است.

فرایند طراحی و تدوین شاخص ترکیبی در ایران

برای طراحی شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی در نظام بانکی نیاز است نظام بانکی در ایران را با ویژگی‌های بانکداری اسلامی مقایسه کرد. در همین راستا نیاز است برای مبانی نظری بانکداری اسلامی که در بخش قبلی به آن اشاره گردید، نماگرهایی طراحی شود؛ بنابراین با توجه به مبانی نظری اشاره‌شده می‌توان نماگرهای بانکداری اسلامی را به شرح زیر عنوان نمود:

۱. ممنوعیت ربا

در فعالیت‌های بانکی هرگونه قرارداد قرض به شرط زیاده به همراه پوشش‌های مختلف، «قرارداد ربوی» و زیاده مربوطه را «سود حاصل از ربا» گویند.

در جهت شاخص‌سازی فعالیت‌های ربوی نیاز است مصادیق ربا و حیل‌های آن شناسایی گردد؛ به همین منظور ربا و حیل‌های آن در قراردادهای بانکی به تفکیک فعالیت در زیر خلاصه می‌گردد:

جدول ۱: ربا و حیل‌های آن در جانب تجهیز منابع

قرارداد	معیارهای شناسایی حیل‌های ربا	تطبیق در فعالیت‌های بانکی
سپرده قرض الحسنه پس‌انداز	اشتراط زیاده عینی	اشتراط و اعطای مازاد بر سپرده
	اشتراط زیاده حکمی	اشتراط حق شرکت در قرعه‌کشی
		سپرده‌گذاری برای اخذ وام
		مسدود کردن بخشی از سپرده
سپرده قرض الحسنه جاری	اشتراط زیاده عینی	اشتراط و اعطای مازاد بر سپرده
	اشتراط زیاده حکمی	اعتبار در حساب جاری
		اعطای قرض الحسنه و تسهیلات با توجه به کارکرد حساب جاری
سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار	نبود قصد جدی	عدم اطلاع نسبت به عقد وکالت
		عدم پایبندی نسبت به مفاد عقد وکالت
	انگیزه فرار از ربا	اشتراط سود قطعی
		تضمین سود علی‌الحساب و تضمین اصل سپرده سرمایه‌گذاری

تضمین سود علی‌الحساب و تضمین اصل سپرده سرمایه‌گذاری	استفاده از شروط از بین‌برنده تفاوت قرارداد با عقد قرض	
ظلم، ترک تجارت، سوداگری افراطی، ترک قرض	حکمت‌های ممنوعیت ربا	
صوری‌بودن قرارداد	نبود قصد جدی	سایر عقود اسلامی
عدم اطلاع کافی نسبت به قرارداد		
نبود التزام نسبت به مفاد قرارداد		
سفیهانه و غیرعقلانی‌بودن قرارداد	انگیزه فرار از ربا با وجود قصد جدی	
تغییر عنوان	استفاده از شروط از بین‌برنده تفاوت قرارداد با قرض ربوی	
اشتراط خسارت و تلف‌بودن افراط و تفریط		
ظلم	وجود حکمت‌های ممنوعیت ربا	
ترک تجارت		
ترک قرض		
سوداگری افراطی		
اخذ جرائم و خسارت با نگاه درآمدی و غیردرآمدی	اشتراط خسارت تأخیر تأدیه	

منبع: (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص ۲۶۹).

جدول ۲: ربا و حيله‌هاى آن در جانب تخصيص منابع

قرارداد	معیارهای شناسایی ربا و حيله‌های آن	تطبيق در فعاليت‌های بانکی
تأمین عقود اسلامی	اشتراط زیاده	اخذ کارمزد غیرمتمعارف
		اشتراط خسارت تأخیر تأدیه
	نبود قصد جدی	صورى بودن قرارداد
		عدم اطلاع کافی نسبت به مفاد قرارداد
		نبود التزام به مفاد قرارداد
	انگیزه فرار از ربا با وجود قصد جدی	سفیهانه بودن قرارداد
		تغییر عنوان
	استفاده از شروط از بین برنده تفاوت قرارداد با عقد قرض ربوی	مخیر نبودن مشتری در خرید
	وجود حکمت‌های ممنوعیت ربا	ظلم
		ترک تجارت
		ترک قرض
		سودگرایی افراطی
	اخذ جرائم و خسارت	اخذ جرائم و خسارت

منبع: (همان، ص ۲۷۰).

پس از شناسایی مصادیق ربا می‌توان به صورت زیر شاخص‌سازی نمود:

(۲)	شاخص نسبت ارزش قراردادهای ربوی به کل ارزش قراردادهای بررسی شده
مجموع ارزش قراردادهای ربوی کل ارزش قراردادهای بررسی شده	

با توجه به اینکه یکی از علل تحریم ربا، ظلم آشکار آن شمرده شده است و ظلم یک مقوله تشکیکی و دارای مراتب می‌باشد، سود ربوی حاصل از قراردادهای بررسی شده به کل سود قراردادها می‌تواند شاخصی برای اندازه‌گیری میزان ظلم ناشی از دریافت ربا باشد.

(۳)	شاخص نسبت سود حاصل از ربا
مجموع سود حاصل از ربا کل سود قراردادهای بررسی شده	

همان‌طورکه از نسبت‌های فوق به روشنی دریافت می‌شود، میزان کمی محاسبه شده برای هر نسبت می‌تواند به عنوان شاخصی برای میزان ربوی بودن فعالیت‌های بانک‌های اسلامی تلقی شود. اطلاعات مربوط به قراردادهای ربوی در یک نمونه را می‌توان از طریق جمع‌آوری پرسشنامه از مشتریان بانک‌ها جمع‌آوری نمود.

۲. قرض الحسنه

برای شناسایی شاخص‌های قرض‌الحسنه در بانکداری اسلامی می‌توان از سه رویکرد استفاده کرد که به شرح زیر می‌باشد:

الف) شاخص قرض‌الحسنه از نظر هدف: در واقع حرمت ربا یکی از اصول ثابت نظام اقتصاد اسلامی است و در قانون بانکداری بدون ربا، قرض و مشارکت به عنوان دو بدیل جهت حذف ربا مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ بنابراین یکی از اهداف به‌کارگیری قرض‌الحسنه در قانون بانکداری بدون ربا مبارزه با رباست. برای کمی‌پذیرکردن هدف مبارزه با ربا می‌توان به این مورد اشاره کرد که کارمزد دریافتی توسط بانک برای تسهیلات قرض‌الحسنه، واقعی نباشد؛ یعنی اگر بیش از هزینه‌های واقعی عملیات اعطای قرض‌الحسنه باشد، بانک مبتلا به دریافت زیاده در ازای وام قرض‌الحسنه می‌شود که مصداق رباست.

(۴)	کارمزد حقیقی مجموع مبالغ دریافتی بیش از اصل وام
-----	--

ب) عملکرد مناسب در بخش تجهیز: عملکرد مطلوب بانک از نظر تجهیز منابع قرض‌الحسنه، در جذب هرچه بیشتر سپرده‌های قرض‌الحسنه، حفظ و تثبیت این سپرده‌ها و جلوگیری از فرار آنهاست.

$$(5) \quad \frac{\text{حجم سپرده‌های قرض‌الحسنه}}{\text{حجم کل سپرده‌ها}}$$

این رقم به دست آمده از این کمیت برای هر سال یک نسبت مستقل از پول و قابل مقایسه با سهم سایر سپرده‌ها از کل سپرده‌هاست.

ج) عملکرد بانک در بخش تخصیص: عملکرد در این بخش به رعایت حرمت ربا در اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه، اعطای هرچه بیشتر تسهیلات قرض‌الحسنه از ناحیه سپرده‌های قرض‌الحسنه، امانتداری بانک در عملیات قرض‌الحسنه، عدم تبعیض در اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه است.

برای کمیت پذیر کردن عملکرد مطلوب بانک در جانب تخصیص منابع قرض‌الحسنه می‌توان موارد ذیل را مورد توجه قرار داد:

نسبت تسهیلات قرض‌الحسنه به کل تسهیلات اعطایی بانک‌ها	(6)	$\frac{\text{تسهیلات قرض‌الحسنه اعطایی}}{\text{کل تسهیلات اعطایی}}$
نسبت تسهیلات قرض‌الحسنه بانک به سپرده‌های قرض‌الحسنه بانک	(7)	$\frac{\text{تسهیلات قرض‌الحسنه اعطایی}}{\text{سپرده‌های قرض‌الحسنه}}$

لازم به توضیح است منظور از تسهیلات قرض‌الحسنه اعطایی، حجم تسهیلات قرض‌الحسنه اعطایی پس از کسر میزان تسهیلات قرض‌الحسنه اعطایی بانک‌ها به کارکنان می‌باشد.

۳. ممنوعیت ضرر و ضرار

از بررسی قاعده «لاضرر» و قلمرو این قاعده می‌توان شاخص‌های زیر را برای قاعده مذکور پیشنهاد نمود:

صحت شرعی تمام معاملات عقلایی یا به عبارتی نبود شرطی در قرارداد که منتهی به ضرر دیگری شود را می‌توان با نسبت زیر به دست آورد.

تعداد قراردادهای که شرطی در قرارداد که سبب ضرر به دیگری شود، وجود ندارد

(۸)

کل قراردادهای مورد بررسی در نمونه

تعداد قراردادهای که خیار غبن در قرارداد وجود دارد	(۹)	وجود خیار غبن در معامله و قرارداد
کل قراردادهای مورد بررسی در نمونه		

۴. ممنوعیت غرر

آنچه فقیهان در بحث غرر مطرح می‌کنند، این است که اگر هرگونه ابهام یا جهالت نسبت به اصل موضوع (جنس، نوع و اوصاف)، زمان تحویل، مکان تحویل، کیفیت یا شرایط ضمن عقد وجود داشته باشد، این سبب غرر است؛ بنابراین به منظور بررسی عملکرد بانکداری اسلامی، لازم است عملکرد بانک‌ها در بخش تخصیص منابع (اعطای تسهیلات) مورد توجه قرار گیرد.

به مقتضای معیار ممنوعیت غرر، باید تمام ارکان، عناصر و شرایط و جزئیات قراردادهای بانک‌های اسلامی شفاف و بدون هیچ ابهامی باشند. ابهام در ویژگی‌ها، شرایط (موضوع و مدت‌زمان بازپرداخت قرارداد) و اوصاف اساسی (قیمت، مقدار، جنس، شروط، درصد توزیع سود و هرآنچه که در ارزش معامله مؤثر است) موضوع قراردادها به سوءاستفاده احتمالی مراجعان و تزلزل معامله‌های بانکی و در پی آن غرری شدن آنها می‌انجامد. بر این اساس گرچه اصل قانون عملیات بانکداری اسلامی به‌طور کامل شرعی است، اما به نظر می‌رسد در مقام اجرا به مفاد آن عمل نشده و گاهی معامله‌های صورت گرفته به سمت معامله‌های غرری یا عقدهای غیرصحیح سوق یافته است.

شاخص‌هایی که در این رابطه می‌توان ارائه نمود نسبت قراردادهای فاقد غرر به کل قراردادهاست که می‌توان به صورت زیر تفکیک نمود:

نسبت عقدهای فاقد ابهام در ماهیت موضوع قرارداد نسبت به کل قراردادها:

تعداد عقدهای دارای ابهام در موضوع قرارداد

(۱۰)

تعداد کل عقدهای مورد بررسی

نسبت قراردادهای فاقد ابهام در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل قراردادها:

تعداد عقود دارای ابهام در زمان و چگونگی بازپرداخت

(۱۱)

تعداد کل عقود مورد بررسی

نسبت قراردادهای فاقد ابهام در اوصاف اساسی موضوع قرارداد به کل قراردادها:

تعداد عقود دارای ابهام در اوصاف اساسی موضوع

(۱۲)

تعداد کل عقود مورد بررسی

۵. ممنوعیت اکل مال به باطل

یکی از ضوابط عمومی قراردادها ممنوعیت اکل مال به باطل است. این ضابطه عمومی افزون بر اینکه ضابطه کلی حاکم بر همه روابط مالی و قراردادهای اسلامی است، ناظر بر بسیاری از ضوابط عمومی دیگر نیز می‌باشد؛ به عبارت دیگر، برخی از ضوابط عمومی خود مصداق این ضابطه می‌باشند. فقیهان بزرگوار اسلام در موارد زیادی، از باب اکل مال به باطل، حکم به حرمت و بطلان معامله کرده‌اند. برخی از این موارد عبارت‌اند از:

الف) مواردی که موضوع معامله مالیت ندارد. ب) مواردی که معامله همراه با فریب باشد. ج) موارد فساد و فحشا. د) مواردی که معامله موجب تضییع حقوق دیگران می‌شود. ه) مواردی که موضوع معامله منفعت حلال ندارد.

به منظور بررسی عملکرد بانکداری ایران بر اساس معیار اکل مال به باطل لازم است به عملکرد بانک‌ها در بخش اعطای تسهیلات توجه شود؛ چراکه تسهیلات اعطایی در عملیات بانکی می‌بایست در مسیر صحیح مصرف گردد. محوری‌ترین شاخصی که در این زمینه می‌توان مطرح نمود، قصد انشا در قراردادها می‌باشد. در قراردادهای بدون قصد انشا با اینکه علی‌الظاهر قرارداد شرعی در بانک امضا می‌شود، اما در عمل تنها چند فاکتور صوری به بانک‌ها تحویل داده می‌شود. حجم این فاکتورهای صوری ارائه شده به بانک و شیوع آن به گونه‌ای گسترده بوده است که بسیاری از اقتصاددانان و فقیهان رأی به ربوی بودن این معاملات داده‌اند؛ چراکه در فقه به موجب قاعده «العقود تابعة للقصد» معاملاتی که در آن فقدان قصد انشا باشد، باطل است و آن معامله یک معامله ربوی خواهد بود.

بنابراین برای تکمیل این شاخص لازم است انواع تسهیلات اعطایی از یکدیگر تفکیک شوند؛ چراکه مسلماً مانده تسهیلات اعطایی بانک‌ها در قالب عقود مختلف، متفاوت خواهد بود. مؤلفه‌های شاخص اکل مال به باطل به شرح زیر می‌باشند:

نسبت قراردادهای فروش اقساطی با قصد انشا به کل قراردادهای فروش اقساطی:

$$(۱۳) \quad \frac{\text{نسبت قراردادهای فروش اقساطی با قصد انشا}}{\text{کل قراردادهای فروش اقساطی}}$$

نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک با قصد انشا به کل قراردادهای اجاره به شرط

تملیک:

$$(۱۴) \quad \frac{\text{نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک با قصد انشا}}{\text{کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک}}$$

نسبت قراردادهای جعاله با قصد انشاء به کل قراردادهای جعاله:

$$(۱۵) \quad \frac{\text{نسبت قراردادهای جعاله با قصد انشا}}{\text{کل قراردادهای جعاله}}$$

نسبت قراردادهای مضاربه با قصد انشاء به کل قراردادهای مضاربه:

$$(۱۶) \quad \frac{\text{نسبت قراردادهای مضاربه با قصد انشا}}{\text{کل قراردادهای مضاربه}}$$

نسبت قراردادهای مشارکت مدنی با قصد انشاء به کل قراردادهای مشارکت مدنی:

$$(۱۷) \quad \frac{\text{نسبت قراردادهای مشارکت مدنی با قصد انشا}}{\text{کل قراردادهای مشارکت مدنی}}$$

۶. اخلاق اسلامی

ترویج صفات اخلاقی در بازار اسلامی، صداقت را نهادینه می‌کند و مؤسسات تولیدی را از پنهان‌کاری باز می‌دارد و موجب نهادینه‌شدن روح صداقت در بازار می‌گردد. در روایات فراوانی بر آداب و اخلاق تجارت تأکید شده و در کتب روایی، فصل‌های مستقلی به آداب تجارت اختصاص یافته است. «اخلاق در بازار اسلامی» مفهومی است که با رعایت آن، انسان درجه‌ای از کمال را کسب می‌کند، به خداوند متعال نزدیک‌تر می‌شود و از ثواب آخروی بهره‌مند می‌گردد. انسان دین‌مدار در سایه توجه به گستره وسیع زندگی، جاودانگی

زندگی پس از مرگ، امانت بودن نعمت‌های الهی و نیز نظام عادلانه پاداش و عقوبت آخروی، مجهز به نوعی نیروی انگیزشی و کنترلی درونی می‌شود که با جلوگیری از بروز لغزش‌های فردی و اجتماعی، نه تنها او را به عمل به وظایفش نسبت به خود، سایر انسان‌ها و حتی طبیعت پیرامونش فرا می‌خواند، بلکه او را به سوی انجام کارهای خیر سوق می‌دهد. رواج چنین نگرشی در بازار اسلامی، منجر به رفتار صادقانه بازاریان شده و فضای بازار را شفاف می‌سازد (رجایی و کاظمی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۱).

بارزترین فضایل اخلاقی که بر نظام بانکداری اثر مستقیم دارد، به عنوان شاخص‌های حاکمیت اخلاق در زیر ملاحظه می‌شود.

الف) قانونمندی و نظم: منظور از «قانونمندی و نظم» در بازار اسلامی این است که هر مبادله باید در قالب قرارداد خاصی صورت گیرد. هر قرارداد صیغه خاص و ضوابط مخصوص به خود را دارد و با ایجاب و قبول طرفین منعقد می‌شود.

این شاخص از میانگین مواردی که باید در مبادله مشخص شود، تشکیل می‌شود؛ یعنی باید به وجود قرارداد بین طرفین، تعیین نوع و طرفین مبادله، تعیین مقدار و ویژگی قرارداد توجه شود.

تعداد قراردادهایی که طرفین، نوع قرارداد و مقدار و ویژگی قرارداد مشخص است

(۱۸)

تعداد کل قراردادهای مورد بررسی در نمونه

ب) راستگویی: راستگویی در اینجا، اخصاً از صداقت است؛ راستگویی قسیم وفای به عهد، امانتداری و انصاف است و شامل آنها نمی‌شود. راستگویی تاجر یکی از مؤلفه‌های اصلی در حاکمیت اخلاق اسلامی است و نقش برجسته‌ای در تأمین صداقت بازار دارد؛ همچنان‌که دروغ‌گویی، عامل اصلی تبانی، غش، فریب و پنهان‌کاری است. تولیدکننده راستگو، از به‌کارگیری مواد اولیه و ترکیبات تقلبی خودداری می‌کند؛ از بسته‌بندی‌های فریبنده پرهیز می‌نماید؛ مشخصات صحیح و درست روی کالای خود ثبت می‌کند و در تبلیغات خود به دروغ متوسل نمی‌شود. راستگویی در بازار اسلامی شامل راستگویی در گفتار و تبلیغ، ثبت مشخصات روی کالا، الصاق برچسب‌ها و توزین درست می‌شود. هر قدر میزان راستگویی بیشتر باشد، پنهان‌کاری کمتر صورت می‌گیرد و بازار صادق‌تر

خواهد بود (همان، ص ۱۲۵). برای اندازه‌گیری میزان راستگویی در بازار، شاخص‌های زیر پیشنهاد می‌گردد:

سازگاری و هماهنگی مبادله با قرارداد:

$$(۱۹) \quad \frac{\text{تعداد قراردادهایی که سازگاری و هماهنگی بین مبادله با قرارداد وجود دارد}}{\text{تعداد کل قراردادهای مورد بررسی در نمونه}}$$

میزان سازگاری تبلیغات با واقعیت:

$$(۲۰) \quad \frac{\text{تعداد قراردادهایی که سازگاری بین تبلیغات با واقعیت وجود دارد}}{\text{تعداد کل قراردادهای مورد بررسی در نمونه}}$$

ج) وفای به عهد: از معیارهای تحقق اخلاق در نظام بانکی اسلامی میزان پایبندی افراد به تعهدات است. مؤلفه‌های این شاخص به شرح ذیل می‌باشد:

تعداد چک‌های برگشتی کل چک‌های کشیده‌شده	(۲۱)	تعداد چک‌های برگشتی در کل نمونه مورد بررسی به کل چک‌های کشیده‌شده
مقدار تسهیلات معوق کل تسهیلات پرداختی	(۲۲)	مقدار تسهیلات معوق به کل تسهیلات پرداختی در نمونه مورد بررسی

۷. عدالت اقتصادی

شاخص‌های عدالت اقتصادی با استفاده از مبانی نظری معیار عدالت اقتصادی و نماگرهای آن شناسایی و معرفی می‌شوند و عبارت‌اند از:

الف) نماگر اول: توزیع عادلانه منابع بانکی (تسهیلات و خدمات بانکی)

تسهیلات خرد کل تسهیلات	(۲۳)	نسبت تسهیلات خرد به کل تسهیلات
مقدار تسهیلات شرکت‌های سهامی عام مقدار کل تسهیلات کلان	(۲۴)	نسبت تسهیلات شرکت‌های سهامی عام به تسهیلات کلان

ب) نماگر دوم: توزیع عادلانه درآمد و هزینه‌های بانکی

$\frac{\text{نرخ سود سپرده‌ها}}{\text{نرخ سود بازار}}$	(۲۵)	نسبت سود سپرده‌ها به نرخ سود بازار
$\frac{\text{نرخ سود سپرده‌ها}}{\text{نرخ تورم}}$	(۲۶)	نسبت سود سپرده‌ها به تورم
$\frac{\text{نرخ سود سپرده‌ها}}{\text{نرخ سود تسهیلات}}$	(۲۷)	نسبت سود سپرده‌ها به سود تسهیلات
$\frac{\text{متوسط نرخ سود تسهیلات}}{\text{متوسط نرخ سود بازار}}$	(۲۸)	نسبت متوسط سود تسهیلات به متوسط سود بازار
$\frac{\text{متوسط نرخ سود تسهیلات}}{\text{نرخ تورم}}$	(۲۹)	نسبت متوسط سود تسهیلات به تورم
$\frac{\text{بازدهی سرمایه‌گذاری مستقیم بانک‌ها}}{\text{بازدهی سرمایه‌گذاری در کل اقتصاد}}$	(۳۰)	نسبت بازدهی سرمایه‌گذاری مستقیم بانک‌ها به بازدهی سرمایه‌گذاری در کل اقتصاد
$\frac{\text{حق‌الوکاله دریافتی بانک‌ها}}{\text{هزینه سایر خدمات بانک‌ها}}$	(۳۱)	نسبت حق‌الوکاله دریافتی بانک‌ها به هزینه عملیاتی بانک‌ها (موسویان و ابراهیمی، ۱۳۹۲، ص ۱۱).

ج) نماگر سوم: فقرزدایی

$\frac{\text{تسهیلات پرداختی به بخش کشاورزی}}{\text{کل تسهیلات}}$	(۳۲)	نسبت تسهیلات بخش‌های خاص مانند بخش کشاورزی به کل تسهیلات
$\frac{\text{تسهیلات پرداختی به مناطق محروم}}{\text{کل تسهیلات}}$	(۳۳)	نسبت تسهیلات مناطق محروم به کل
$\frac{\text{تسهیلات پرداختی به بخش روستایی}}{\text{کل تسهیلات}}$	(۳۴)	نسبت تسهیلات روستایی به کل تسهیلات

منبع: همان.

۸. تناسب بین روابط پولی با بخش واقعی اقتصاد

الف) حاشیه سود علی‌الحساب: این نماگر همگرایی بخش واقعی و بانکی را در حالت پرداخت سود علی‌الحساب اندازه‌گیری می‌نماید که به صورت زیر می‌باشد:

اگر متوسط تغییرات نرخ سود قطعی (نرخ سود علی‌الحساب منهای نرخ سود قطعی) و نرخ سود واقعی هم‌جهت نباشند، این حدس تقویت می‌شود که محاسبه سود قطعی به صورت واقعی صورت نمی‌گیرد. نسبت دادن برابری نرخ سود علی‌الحساب و قطعی به دقت بانک در تعیین سود علی‌الحساب مقبول نیست؛ زیرا بخش واقعی اقتصاد به‌طور متعارف با دوره‌های رکود و رونق مواجهه می‌شود و پیش‌بینی دقیق سود با توجه به نوسانات اقتصادی توسط بانک امکان‌پذیر نیست.

ب) حاشیه سود تسهیلات: همگرایی بخش بانکی و حقیقی در تخصیص منابع را نیز می‌توان با مقایسه متوسط نرخ سود تسهیلات بانکی و نرخ سود انتظاری در بازار واقعی (نرخ سود بازار سهام و یا سایر بازارها) در بخش‌های مختلف اقتصادی سنجید که این موضوع را می‌توان با توجه به ارزش افزوده هر بخش محاسبه نمود.

۹. تسهیم ریسک

مطابق فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند از طریق قراردادهای مشارکتی زیر، کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی را تأمین مالی کنند که این موضوع یکی از تمایزات بانکداری اسلامی از بانکداری متعارف می‌باشد. در واقع مزیت این نوع قراردادها در این مسئله است که ریسک زیان در فعالیت مربوطه بین طرفین مشارکت تقسیم می‌گردد. قراردادهای مشارکت بانکی به شرح زیر می‌باشد:

۱. مشارکت مدنی: در این روش، بر اساس عقد شرکت، بانک‌ها بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه اقتصادی را تأمین کرده، در مالکیت و سود بنگاه شریک می‌شوند.
۲. مشارکت حقوقی: در این روش، بانک‌ها با تخصیص بخشی از منابع، به خرید بخشی از سهام شرکت‌های پذیرفته در بورس اقدام کرده و همانند سایر سهام‌داران در سود شرکت شریک می‌شوند.

۳. مضاربه: در این روش، بانک‌ها بر اساس قرارداد مضاربه، سرمایه مورد نیاز تاجر و بنگاه تجاری را تأمین کرده و طبق توافق در سود فعالیت بازرگانی شریک می‌شوند. بنابراین نماگری را که می‌توان برای ارزیابی تسهیم ریسک در بانکداری اسلامی معرفی نمود، شاخص حجم تسهیلات تخصیص‌شده از طریق عقود مشارکتی به حجم کل تسهیلات پرداخته‌شده می‌باشد.

حجم تسهیلات پرداختی از طریق عقود مشارکتی
کل تسهیلات پرداختی

(۳۵)

این فرایند لازمه واسطه‌گری فعال بانک اسلامی و مشارکت سرمایه در سود و زیان (ریسک‌پذیری سرمایه) است. رعایت این هدف که در قالب ایده مشارکت در سود و زیان ارائه شده، نه تنها به تحقق عدالت در بانکداری اسلامی کمک می‌کند، بلکه مانع از بروز دوره‌های تجاری می‌شود.

۱۰. کارایی اقتصادی

شاخص‌های رشد اقتصادی با استفاده از مبانی نظری معیار رشد اقتصادی شناسایی و معرفی می‌شوند که عبارت‌اند از:

الف) نماگر اول: توزیع بهینه منابع (همسو با سرمایه‌گذاری، اشتغال و تولید)

- نسبت سرمایه‌گذاری از طریق اعتبارات بانکی در بخش‌های مختلف اقتصادی (صنعت، کشاورزی و خدمات) به تولید؛

- نسبت اعتبارات بانکی که به سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی (صنعت، کشاورزی و خدمات) می‌انجامد به کل اعتبارات؛

- نسبت اعتبارات بانکی که به اشتغال - نیروی کار ساده، فارغ‌التحصیلان دانشگاهی، زنان و ... - در بخش‌های مختلف اقتصادی می‌انجامد به کل اعتبارات؛

- نسبت اعتبارات بانکی که به تولید بخش‌های مختلف اقتصادی (صنعت، کشاورزی و خدمات) می‌انجامد به کل اعتبارات.

ب) نماگر دوم: توزیع بهینه منابع بین بخش‌های اقتصادی

نسبت سهم بخش کشاورزی از اعتبارات بانکی به سهم بخش کشاورزی در GDP	(۳۶)	سهم بخش کشاورزی از اعتبارات بانکی سهم بخش کشاورزی از GDP
نسبت سهم بخش صنعت از اعتبارات بانکی به سهم بخش صنعت در GDP	(۳۷)	سهم بخش صنعت از اعتبارات بانکی سهم بخش صنعت از GDP
نسبت سهم بخش خدمات از اعتبارات بانکی به سهم بخش خدمات در GDP	(۳۸)	سهم بخش خدمات از اعتبارات بانکی سهم بخش خدمات از GDP

منبع: (موسویان و ابراهیمی، ۱۳۹۲، ص ۱۱).

پس از تعیین نماگرهای مربوط به هر مؤلفه، در مرحله بعدی لازم است که وزن هر یک از اجزای بانکداری اسلامی در شاخص کل تعیین شود. در این مرحله سه شیوه ممکن بود: قاعده وزن یکسان، وزن‌دهی بر مبنای تئوریک، وزن‌دهی با نظر متخصصان. بسیاری از صاحب‌نظران معتقدند در زمانی که ابعاد مختلف یک متغیر یا مفهوم در شاخص واحدی جمع می‌شود، بهترین راه قائل شدن وزن یکسان برای آن ابعاد است؛ چراکه هرگونه ترجیح یک یا چند وجه بر دیگر وجوه می‌تواند مورد اعتراض و انتقاد قرار گیرد؛ بنابراین بهترین راه یک میانگین ساده است. در این میان روش نظرسنجی از متخصصان از قدرت اقناع بیشتری برای جامعه علمی برخوردار است؛ به‌ویژه اگر برجسته‌ترین صاحب‌نظران آن حوزه در این دلفی مشارکت کنند. به این منظور پرسشنامه‌های تعیین وزن مؤلفه‌های بانکداری اسلامی برای سی نفر از کارشناسان ذی‌صلاح ارسال می‌گردد و از خبرگان رشته خواسته می‌شود به هر مؤلفه از یک تا ده امتیازی را اختصاص دهد و سپس توسط روش‌های آماری، وزن هر مؤلفه (عددی بین صفر و یک) محاسبه می‌گردد. از تعداد کل پرسشنامه‌های ارسالی به هفده پرسشنامه پاسخ داده شد که برای اعتبار دلفی متخصصان کفایت می‌کند. تعداد این پرسشنامه‌ها و اندازه مناسب نمونه خبرگان، تعدادی بین ده تا هیجده خبره را مناسب دانسته است (Okoli and Pawliwsk, 2004, p.23).

صلاحیت مدنظر برای ارسال پرسشنامه عبارت است از: داشتن مدرک دکتری یا اجتهاد حوزوی، داشتن تخصص در حوزه مطالعات بانکداری اسلامی، داشتن آشنایی نسبی با مبانی اقتصاد اسلامی. نتایج تجمیع پرسشنامه‌ها به شرح جدول شماره سه می‌باشد:

جدول ۳. نتایج دلفی خبرگان درباره وزن شاخه‌های بانکداری اسلامی

عنوان	میانگین	انحراف معیار	وزن از عدد واحد
حذف ربا	۹,۱	۰,۹۳	۰,۱۲۷
قرض الحسنه	۴,۸	۱,۸۴	۰,۰۶۷
ممنوعیت ضرر و ضرار	۷,۵	۱,۲۷	۰,۱۰۴
ممنوعیت غرر	۶,۸	۱,۵۳	۰,۰۹۵
ممنوعیت اکل مال به باطل	۷	۱,۴۴	۰,۰۹۷
رعایت اخلاق اسلامی	۷,۸	۱,۰۷	۰,۱۰۸
عدالت اقتصادی	۸,۳	۱,۰۳	۰,۱۱۵
تناسب بخش پولی و بخش واقعی اقتصاد	۶,۱	۱,۷۱	۰,۰۸۵
تسهیم ریسک	۷,۴	۱,۵۵	۰,۱۰۳
کارایی اقتصادی	۷,۱	۱,۳۹	۰,۰۹۹

منبع: پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده از خبرگان رشته.

در خصوص وزن شاخه‌های بانکداری اسلامی شایان گفتن است که نتایج پرسشنامه گویای آن است که شاخه حذف ربا با وزن ۰,۱۲۷ دارای بیشترین وزن (اهمیت) و پس از آن شاخه‌های عدالت اقتصادی و رعایت اخلاق اسلامی به ترتیب با ۰,۱۱۵ و ۰,۱۰۸ دارای بالاترین وزن‌ها می‌باشند.

پس از تعیین وزن هر یک از شاخه‌های بانکداری اسلامی، با توجه به بهینه‌بودن بازده - صفر تا یک - در بخش ویژگی‌های شاخص مطلوب، در محاسبه نماگرها تلاش می‌شود. تمام نماگرها باید به صورت نسبتی در بازه - صفر و یک - قرار داشته باشند تا شاخص نهایی نیز به‌سادگی از این ویژگی برخوردار باشد.

گام پایانی برای محاسبه شاخص کل، ترکیب ده شاخه معرفی شده است. در این مرحله با توجه به جهت منفی برخی نماگرها ابتدا می‌بایست جهت تمام نماگرها با جهت

بانکداری اسلامی هم‌راستا گردد؛ به نحوی که افزایش عدد شاخص نهایی (حرکت به سمت یک) به معنای نزدیک شدن به وضعیت ایدئال اسلامی باشد. پس شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی را می‌توان به صورت زیر طراحی نمود:

$$+ (\text{قرض الحسنه}) ۰,۰۶۷ + (\text{حذف ربا}) ۰,۱۲۷ = \text{شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی}$$

$$+ (\text{عدالت اقتصادی}) ۰,۱۱۵ + (\text{ممنوعیت ضرر و ضرار}) ۰,۱۰۴$$

$$+ (\text{ممنوعیت اکل مال به باطل}) ۰,۰۹۷ + (\text{رعایت اخلاق اسلامی}) ۰,۱۰۸$$

$$+ (\text{ممنوعیت غرر}) ۰,۰۹۵ + (\text{کارایی اقتصادی}) ۰,۰۹۹ + (\text{تسهیم ریسک}) ۰,۱۰۳$$

$$+ (\text{تناسب بخش پولی و بخش واقعی اقتصاد}) ۰,۰۸۵$$

لازم به یادآوری است مقدار هر شاخه بانکداری اسلامی از میانگین ساده نماگرهای مربوط به آن شاخه قابل محاسبه خواهد بود.

جمع بندی و نتیجه گیری

این پژوهش در صدد است برای نخستین بار شاخصی ترکیبی از بانکداری اسلامی در حوزه اقتصادی و فقهی تدوین کند تا مجالی برای پژوهش‌های مرتبط با محاسبه شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی فراهم گردد. برای طراحی شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی، ویژگی‌های متمایز بانکداری اسلامی از بانکداری متعارف بر اساس مطالعه ادبیات موضوع، شناسایی و تعیین گردید. ده شاخه (ویژگی فقهی و اقتصادی) بانکداری اسلامی تحت عناوین حذف ربا، قرض الحسنه، عدم ضرر و ضرار، فقدان غرر، فقدان اکل مال به باطل، رعایت اخلاق اسلامی، عدالت اقتصادی، تناسب بخش پولی با بخش واقعی اقتصاد، تسهیم ریسک و کارایی اقتصادی معرفی گردید. در ادامه جهت قابل اندازه‌گیری نمودن هر یک از شاخه‌ها، نماگرهایی متناسب با آن شاخه که به درستی نشان‌دهنده ماهیت شاخه مربوطه باشد، شناسایی و با استفاده از روش دلفی وزن هر یک از شاخه‌ها تعیین گردید. در نهایت نتایج تحقیق گویای آن است که:

- شاخه حذف ربا با وزن ۰,۱۲۷ دارای بیشترین وزن (اهمیت) و پس از آن شاخه‌های عدالت اقتصادی و رعایت اخلاق اسلامی به ترتیب با وزن ۰,۱۱۵ و ۰,۱۰۸، دارای بالاترین وزن‌ها می‌باشند.

- شاخص وجود قرارداد قرض الحسنه (سپرده‌ها و تسهیلات قرض الحسنه) دارای کمترین وزن نسبت به سایر شاخه‌ها می‌باشد.
- با توجه به میانگین وزنی (وزن‌هایی که با نظر خبرگان رشته تعیین می‌گردد) شاخه‌های معرفی شده، شاخص ترکیبی بانکداری اسلامی به صورت فوق طراحی گردید.

در پایان می‌توان برای بهبود و تکمیل یافته‌های این پژوهش، انجام مطالعاتی چون محاسبه شاخص طراحی شده برای نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران و استخراج وزن شاخه‌ها را پیشنهاد نمود. همچنین می‌توان با توجه به نماگرهای معرفی شده در این مقاله و ایجاد بهبود در وضعیت هر یک از نماگرهای مرتبط با بانکداری اسلامی، وضعیت بانکداری اسلامی را که یکی از دغدغه‌های جامعه مسلمان ایرانی است، ارتقا بخشید.

منابع و مأخذ

۱. بهاروندی، احمد؛ «بیان و اثبات تفاوت ماهوی معاملات مبتنی بر غرر و قراردادهای پوشش ریسک از منظر فقه امامیه»؛ نشریه راهبرد توسعه، ش ۱۸، ۱۳۸۸.
۲. حبیبیان نقیعی، مجید؛ «قرض الحسنه و راهبردهای توسعه اقتصادی»؛ نامه مفید، ش ۳۱، ۱۳۸۳.
۳. رجایی، سیدمحمدکاظم و مصطفی کاظمی؛ «شاخص ترکیبی صداقت در بازار اسلامی»؛ معرفت اقتصاد اسلامی، س ۳، ش ۱، ۱۳۹۰.
۴. سیدنورانی، سیدمحمدرضا و احسان خاندوزی؛ «معرفی و محاسبه شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی از منظر اسلامی در ایران»؛ مجلس و راهبرد، ش ۸۵، ۱۳۹۵.
۵. عزتی، مرتضی؛ «تدوین شاخص ترکیبی عدالت بر پایه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و سنجش آن طی یک دوره هشت‌ساله»؛ راهبرد اقتصادی، س ۳، ش ۱۰، ۱۳۹۳.
۶. قاسم‌پور، رضا و دیگران، «ارائه شاخص‌های میزان پیاده‌سازی بانکداری اسلامی در بانک‌های تجاری ایران»؛ همایش بانکداری اسلامی، تهران: عترت نو، ۱۳۹۱.
۷. کریمی، عبدالخالق؛ «شاخص بانکداری اسلامی»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۱.

۸. محقق‌نیا، محمدجواد؛ «درآمدی بر تدوین شاخص ربا در بانکداری اسلامی»؛ معرفت اقتصادی، ش ۲، ۱۳۹۰.
۹. _____؛ الگوی بانکداری اسلامی؛ قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۴.
۱۰. مصباحی‌مقدم، غلامرضا و دیگران؛ «بازاریابی شبکه‌ای و فعالیت شرکت‌های هرمی از منظر فقهی - اقتصادی»؛ دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، س ۳، ش ۶، ۱۳۹۰.
۱۱. موسویان، سیدعباس؛ شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی: مطالعه موردی سیاست‌های کلی ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری در تدوین برنامه پنجم توسعه و تحقق آن؛ تهران: نشر زمزم هدایت، ۱۳۹۳.
۱۲. موسویان، سیدعباس و بهزاد ورمزیاری؛ «بررسی تأثیر بانکداری بدون ربا بر رشد اقتصادی ایران»؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی؛ س ۱۲، ش ۴۸، ۱۳۹۱.
۱۳. موسویان، سیدعباس و حسین میسمی؛ بانکداری اسلامی: مبانی نظری - تجارب عملی؛ تهران: انتشارات پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۳.
۱۴. موسویان، سیدعباس و میمنت ابراهیمی؛ «شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی»؛ تهران: نخستین کنفرانس ملی توسعه مدیریت پولی و بانکی، ۱۳۹۲.
15. Amie, Gaye; "Constructing Composite Indices"; **Regional Technical Workshop on Measuring Human Development, Nairobi (Kenya), 2007.**
16. Antonio, M. S. et al; "An Analysis of Islamic Banking Performance: Maqashid Index Implementation in Indonesia and Jordania"; **Journal of Islamic Finance**, Vol. 1, No. 1, 2012.
17. Chapra, M. Umar; "Towards a Just Monetary System"; **Leicester, U. K, The Islamic Foundation, 1985.**
18. _____; "The global Financial crisis: Can Islamic finance Help Minimize the severity and frequency of such a crisis in the

future?"; paper prepared at the fourmon the global financial crisis.
Islamic Development Bank, 2008.

19. Hameed, Shahul et al; **Alternative Disclosure and Performance Measures for Islamic Banks**; Malasyia: IIUM, 2004.
20. Helmer, Olaf.; "Problems in futures research: Delphi and causal cross-impact analysis"; **Futures**, no. 1, 2016.
21. OECD; **Handbook on Constructing Composite Indicators**; Paris: OECD Publications, 2008.
22. Okoli, C. and S. D. Pawlowski; "The Delphi Method as a Research Tool: an Example, Design Considerations and Application"; **Information and Management**, No.42,1, 2004.
23. Rashid, Mamunur; "Disparity of Performance Indicators of Islamic Banks:Study on Bangladesh"; **International Journal of Bussiness and Management**, Vol 4, No 8, 2009.